

Ogrody franciszkanów- -reformatorów w polskich miastach, wybrane przykłady*

Katarzyna Hodor

Gardens of Franciscans- -Reformers in Polish Cities, Selected Examples

W strukturach dzisiejszych miast spotkać można liczne zabudowania klasztorne stanowiące ważne obiekty, mocno związane z tradycją i dziedzictwem historycznym. Położone w ścisłych centrach, posiadają kompleksy zabudowań klasztornych wraz ze świątyniami i otaczającymi ich ogrodami. Prowadzone badania dotyczą Zakonu Braci Mniejszych¹, w szczególności odłamu powstałego na bazie ruchów reformistycznych, który w Polsce pojawił się na przełomie XVI i XVII wieku. Tematem badań stał się zespół klasztorno-ogrodowy zlokalizowany w Krakowie. Analizując historyczną kartografię innych założeń reformackich, wyraziste wydaje się twierdzenie, iż przyklasztorna sztuka ogrodowa powstająca na przełomie XVI i XVII wieku opierała się na średniowiecznych motywach i tendencjach.

Dla kompozycji i sposobu budowy zespołów klasztornych reformatorów, warte podkreślenia są bardzo surowe reguły do jakich przestrzegania byli oni zobowiązani, związane zarówno z ograniczonym posiadaniem dóbr jak i wymogiem ascetycznego otoczenia.

Kraków

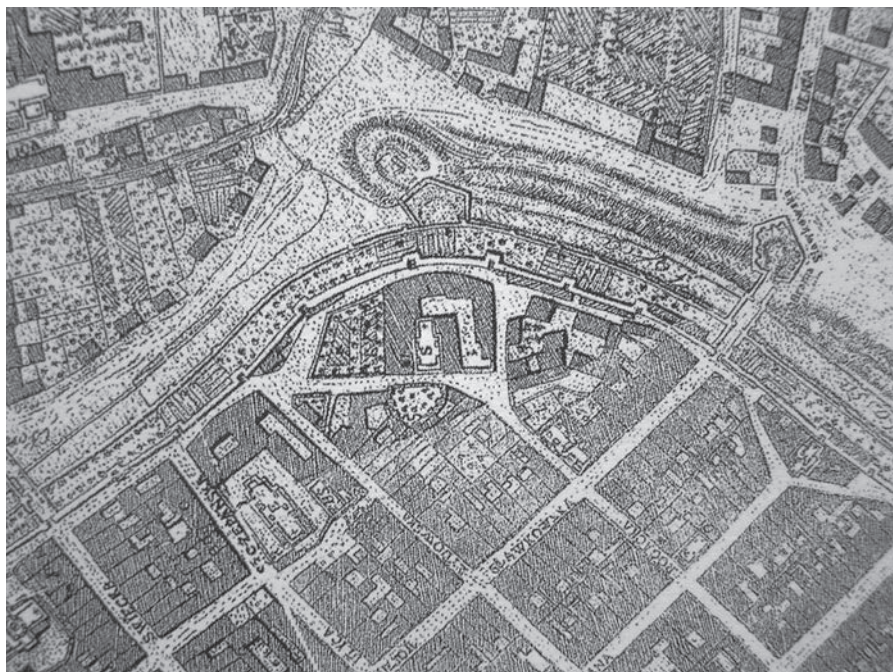
Historia zakonu franciszkanów reformatorów na terenie Krakowa sięga XVII wieku. Rozpoczęto starania związane z pozyskaniem budynków na terenie miasta, w których podróżujący często pieszo zakonnicy mo-

gliby znaleźć schronienie². Powstanie założenia wiązało się z wieloma trudnościami, istniały tu już aż trzy męskie klasztory tej samej reguły tj. franciszkanie konwentualni i dwa zakony bernardynów, co sprawiało że władze miasta nie były zainteresowane sprowadzaniem reformatorów³. Dodatkowym problemem był zapis ustanowiony przez króla od 1624 roku zakazujący osiedlanie się w centrum miasta zakonów⁴.

Pomimo licznych trudności związanych z pozwoleniami, pierwszy klasztor powstał na Grabarach, poza murami miejskimi (ukończony 1640 r.). Założenie to wedle historycznych opisów, posiadało prócz budynków klasztornych i kościoła ogrody⁵. Niestety, podczas oblężenia miasta przez Szwedów cały kompleks został zniszczony⁶.

Zabiegi związane z odbudową klasztoru związane były już z inną lokalizacją, położoną nieopodal obecnego placu Szczepańskiego (niegdyś istniał tam kościół św. Szczepana należący do Jezuitów wraz z cmentarzem i kaplicą p.w. Apostołów Mateusza i Macieja). Liczne starania polegające na pozyskaniu parcel pod budowę oraz zgodę miasta na wznowienie działalności przysporzyły zakonnikom wiele trudu⁷. Budowę klasztoru i kościoła ukończono w 1672 roku. Świątynia p.w. św. Kazimierza, jak inne kościoły reformatorów, charakteryzuje prostota form, skromność detali wynikająca z reguły zakonu⁸. Obiekt murowany z cegły i kamienia utrzymany został w typie

* Publikacja współfinansowana ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego – Politechnika XXI wieku – Program rozwojowy Politechniki Krakowskiej – najwyższej jakości dydaktyka dla przyszłych polskich inżynierów



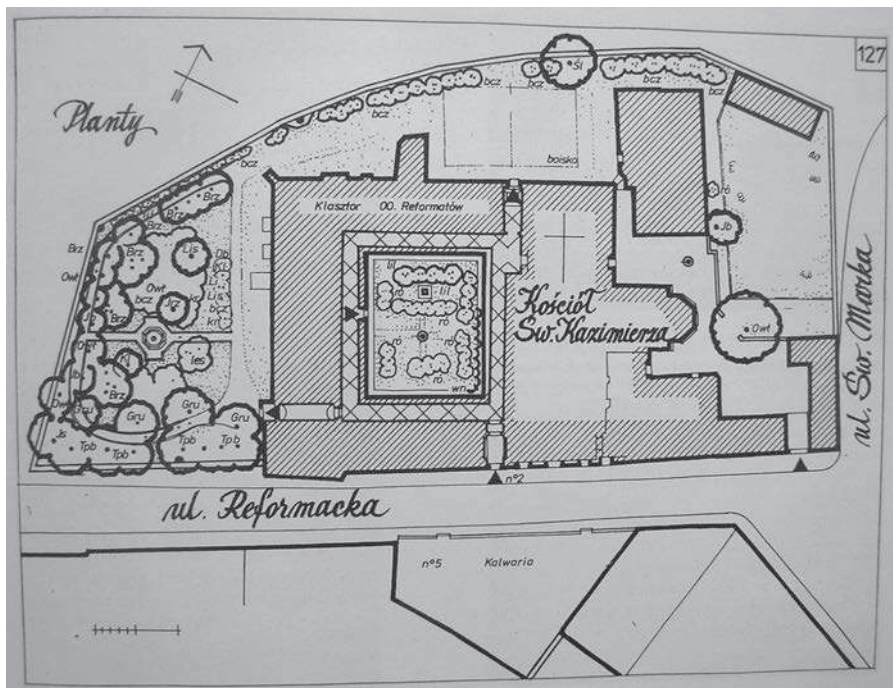
Ryc. 1. Plany historyczne krakowskich ogrodów reformackich z 1785 r., 1800 r. oraz stan z końca XX wieku [za:] Plan Kollątajowski 1785 r. [w:] Atlas historycznych miast Polskich, t. 5, Małopolska, z. 1, 2007, Kraków; [za:] Plan miasta Krakowa z około 1800 r. [w:] *Katalog dawnych map wielkoskalowych Krakowa XVI-XIX wieku*, 1981, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 93, Warszawa-Kraków; [za:] *Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant z Plantami i Wawelem*, 1997, red. Janusz Bogdanowski, Warszawa, s. 331

Fig. 1. Historical plans of the Reformati gardens from the year 1785, and 1800 and the map from the end XX c.



ściennie-filarowym⁹. Ściana szczytowa zwieńczona została stromym dachem, nawa kościoła trójprzęsłowa ze sklepieniem kolebkowym i lunetami. Do bryły budynku w 1901 roku dobudowano kaplicę Pana Jezusa Miłosiernego¹⁰.

W obrębie murów miasta, na niewielkiej przestrzeni, powstał klasztor z kościołem, z rozmównicą, kuchnią, refektarzem, infirmerią, celami mieszkalnymi oraz biblioteką¹¹. W otoczeniu, naprzeciw kościoła, za ulicą Reformatów, na niewielkim placu o narysie trapezu, powstał ogrojec. Miejsce to, zwane również cmentarzem, w 2 połowie XVIII wieku pełniło prawdopodobnie właśnie również taką funkcję¹². Ta niewielka zielona przestrzeń powstała na miejscu ogrodów należących do darczyńcy tej działki. Stacje drogi krzyżowej powstały w związku z nasilającym się kultem Męki Pańskiej oraz uchwałą kongregacji z 24.VI.1732 roku polecającej na budowaniu przy reformackich klasztorach miejsca tego typu. W 1735 roku w murze otaczającym plac umieszczono w głębokich wnękach 14 kaplic. Ogrojec oddzielony od zespołu klasztorno-kościelnego ulicą Reformacką i ażurowym ogrodzeniem stanowi kontynuację zabytkowego obszaru (ryc. 2). Porównując stan z lat 90. XX wieku z obecnym, redukcji uległa liczba drzew z sześciu



do trzech. Zachowały się (patrząc od zachodu): lipa szerokolistna *Tilia platyphyllos*, kasztanowiec *Aesculus hippocastanum*, oraz klon zwyczajny *Acer platanoides*. Atrakcyjna zielona kompozycja, pochodząca prawdopodobnie z połowy XIX wieku, rosnąca wzdłuż muru stanowi ważny element dopełniający dla tego wyjątkowego miejsca. Wnętrze to jest ogólnie dostępne, zachowane w stanie dobrym¹³. Przed kilkoma laty poprowadzono na nowo ścieżkę wokół wszystkich kaplic oraz dodatkowo wzdłuż ogrodzenia od ulicy Reformackiej (stan z 1987 roku ukazywał prostokątne ścieżki idące tylko wzdłuż kaplic, prowadzące od jednej bramki wejściowej do drugiej¹⁴). Zlikwidowano także kopczyk z kamieni, pamiątkowy krzyż obecnie wyeksponowany został na postumencie. Zmieniono nawierzchnię z płytek chodnikowych na kamienną (kostka bazaltowa na obrzeżach, wewnątrz z kamienia wapiennego), oddając lokalny charakter miejsca.

Ogrody przy klasztorze reformatów w Krakowie założono dzięki fundatorce Helenie Bełchackiej, zakupiono dwie przylegające do własności klasztoru parcele, które przekształcono w ogród¹⁵. Otoczone wysokim murem, po 1734 roku dołączono do ogrodu kolejne tereny powiększając ich obszar, budując tam skład drewna i zajazdy dla gości. Na podwórzu znajdowały się jeszcze zabudowania gospodarcze, chlew, stajnie, spichlerz, wozownia. W latach 1894-95 tereny te

zostały uporządkowane. W miejscu drewnianego korytarza w 1895 roku powstał niewielki ogródek z figurą Matki Boskiej. Część zaplecza gospodarczego została wybrukowana, w 1909 roku postawiono rzeźbę św. Franciszka zlokalizowaną w drugiej części ogrodu. Mur otaczający ogród posiada między innymi tablice z nazwiskami ofiar zarazy z 1707 roku, prawdopodobnie pochowanych na tym terenie.

Wedle planu Kołłątajowskiego z 1785 roku niewielki ogród posiadał podział na dwie prostokątne w narysie kwatery, obsadzone drzewami. Historyczna kartografia z 1800 roku ukazuje podziały w ogrodzie na siedem kwater podwójnych, otoczonych drzewami¹⁶. Od strony północnej widoczne są zabudowania gospodarcze. Bogdanowski w opisie historycznym tego zespołu wskazuje na podział funkcjonalny tych niewielkich ogrodów, na warzywną, owocową (przy browarze), cieplarnię (powstałą w 1870 roku w części północnej), oraz wirydarz – miejsce szczególne o układzie czterokwaterowym¹⁷. Wedle informacji zawartych u Pasiecznika ogród uprawiano do 2 poł. XX wieku¹⁸ (ryc. 1a, b, c).

Stan z końca XX wieku wskazuje na przekształcenia i zatarcie pierwotnej kompozycji. Około 35-arowa przestrzeń zielona, otaczająca od zachodu, północy i wschodu zabudowę, przekształcona w 1955 roku zgodnie z potrzebami i możliwościami klasztoru, przedstawia ogród od strony południowo-zachodniej

o kompozycji określonej jako zbliżonej „stylistycznie do baroku”¹⁹. Część północna przekształcona została na boisko, później parkingi. Pozostałości historycznych ogrodów znajdują się w części południowej, zachowanej w układzie z 1979 roku. Nie rosną tu już drzewa owocowe, ich miejsce zajęły swobodne nasadzenia głównie z brzozy brodawkowej *Betula pendula* i świerka kłującego *Picea pungens* (ryc. 4). Rośliny o nieregularnej kompozycji, z mocno wyeksponowanymi: cyprysikami lawsona *Chamaecyparis lawsoniana*, magnolią ‘Susan’ *Magnolia ‘Susan’*, glicynią kwiecistą *Wisteria floribunda* i różanecznikiem japońskim *Rhododendron molle*, oddają krajobrazowy charakter wnętrza nie związany z historycznymi układami klasztornych ogrodów, brak tu nasadzeń związanych z zespołem, przeważają drzewa, których wiek określić można na około 30-60 lat²⁰. Wnętrze od XVIII wieku, otoczone jest murem z wnękami, w którego centralnym punkcie znajduje się wielokątna drewniana altana²¹, do której prowadzi żwirowa ścieżka. Prócz wymienionej małej architektury znajdują się tu grota z figurą św. Kazimierza Królewicza (z 1966 r.) oraz w południowej części murów figura św. Antoniego.

Wirydarz znajdujący się wewnątrz zabudowań klasztornych, otoczony krużgankami, ma prostokątny narys, ze studnią po środku. Jest on prawdopodobnie jednym z największych, wśród wirydarzy reformackich. W 1954 roku prze-

Ryc. 2. Kalwaria przy ulicy Reformackiej

Fig. 2. Calvary in Reformacka Street



niesiono figurę Matki Bożej umieszczając ją na dłuższej osi od północy. Wcześniejsza kompozycja (czterokwaterowa) została zatarta nie dość czytelnym układem geometrycznym oraz nasadzeniami z krzewów róż, lilaków i pnączem na ścianach. Obecnie do wnętrza wprowadzono, od strony północno-wschodniej, formę smukłej, wieżowej dobudowy zwieńczonej hełmem (klatka schodowa), (ryc. 3). Kompozycja wirydarza uległa przekształceniu, główna oś została zachowana ze studnią oraz figurą, a narys ścieżek oparty został na krzyżu świętego Antoniego. Elementy podkreślone zostały nasadzeniami z bukszpanu, przy prostokątnym niewielkim placu oraz na narożach kwater. Tam znalazły się ławki, a w centralnym punkcie pozo-

stała studnia. Za figurą Matki Boskiej, z niewielkim przesunięciem w stosunku do osi, posadzono okazałego żywotnika. Czystość form i kształtów występujących w tym wnętrzu dodatkowo podkreślają żwirowe ścieżki.

Kompozycja

Composition

Obiekty klasztorne reformatów powstawały zazwyczaj na obrzeżach XVII-wiecznych polskich miast, których zabudowa charakteryzowała się typem architektury sakralno-użytkowej²². Ogrody towarzyszące klasztorom reformatów oparte były na rozwiązaniach prostych i skromnych, o charakterze użytkowym, z ogrodami ziołowymi, o układach

kwaterowych. Schemat elementów kompozycyjnych opierał się zazwyczaj na średniowiecznych wzorcach. Można przytoczyć opis rozwiązania w San Gallen²³, które obejmowało, między innymi: wirydarze, cmentarz, warzywniki, zielniki z ziołami leczniczymi, sady, sadzawki. Były to składowe geometrycznego układu, powiązane ściśle z kubaturami kościoła i klasztoru. Funkcje użytkowe widoczne są do dziś w reformackich ogrodach, w części z nich, dla potrzeb klasztorów, uprawia się warzywa i owoce²⁴.

W części zespołów występował rodzaj chłodnika: przy zabudowaniach znajdował się widoczny na planie krąg z drzew z figurą pośrodku, podobne rozwiązanie znajdowało się w ogrodach reformatów w Warszawie²⁵. Na planach Rzeszowa z 1762 roku ogrody posiadają charakterystyczny układ kwaterowy. Główna oś kompozycyjna poprowadzona została od zabudowań klasztornych ze znajdującym się na niej domkiem ogrodnika²⁶. Podkreślona została nasadzeniami alejowymi z grabów. Kompozycje kwater występujące w założeniach reformackich były bogate, rozbudowane²⁷. Pojawiały się, prócz sadów, warzywników, herbarium oraz stawy rybne.

Rozwiązania komponowanych niewielkich placów przy świątyniach reformackich ze stacjami drogi krzyżowej odnaleźć można między innymi w Krakowie, Wieliczce, Piliicy, Sandomierzu, Kętach, Kazimierzu Dolnym. Tam często w nawierzchni

Ryc. 3. Widok wirydarza klasztoru OO. Reformatów

Fig. 3. Cloister garth of monastery of the Reformati



Ryc. 4. Ogród klasztorny

Fig. 4. Main garden

niach stosowano lokalnie występujący kamień (Kęty, Kazimierz).

Ordo Fratrum Minorum posiadał na terenie całej Europy pewne atrakcyjne podobieństwa, których zachowanie bądź przywrócenie w częściach ogrodowych stanowić może niewątpliwy walor. Dziedzictwo, które pozostało w postaci nienaruszonej pod względem zarysu historycznych przestrzeni, w których funkcjonowały ogrody klasztorne, zatraciło układy kompozycyjne. Jest możliwe przywrócenie tych układów z równoczesnym spełnieniem założenia dotyczącego przekształcenia ich w rekreacyjno-kontemplacyjne i użytkowo-ozdobne.

Być może przyszłe szersze badania innych zespołów reformackich pozwolą na odnalezienie zasad i kompozycji klasztornych ogrodów Przemyśla, Krakowa, Jarosławia, Rzeszowa i ich ogólnej charakterystyki.

Fotografie wykonała autorka.

Photographs made by author.

Katarzyna Hodor

Institut Architektury Krajobrazu

Politechnika Krakowska

Institute of Landscape Architecture

Cracow University of Technology

Przypisy

¹ W pracy zastosowano nazewnictwo zakonu św. Franciszka z Asyżu jak i jego odłamu reformatów jako tożsame, ze względu na obecną nomenklaturę związaną z nakazem stosowania nazwy „franciszkanie” w stosunku do całego zakonu niezależnie od wewnętrznych podziałów stosowanych do XIX wieku.

² Pasiecznik J., 1978, *Kościół i klasztor reformatów w Krakowie*, Biblioteka Krakowska nr 119, Wydawnictwo Literackie Kraków, s. 14.

³ Pasiecznik J., 1978, op. cit., s. 15.

⁴ Cyt. „budynkami klasztorными i kościelnymi [...] ścieśnione nie było” [za:] Pasiecznik J., 1978, op. cit., przyp. 6, s. 15.

⁵ Zatrudniony był tam ogrodnik, zmarły podczas zarazy w 1652 r.), ibidem, s. 31.

⁶ Ibidem, s. 34.

⁷ W 1644 roku udało się pozyskać parcelę przylegającą do własności reformatów położonych przy murach obronnych, i w 1666 roku uzyskali zgodę od rady miasta w zamian za oddanie gruntów na Grabarach [za:] ibidem, s. 58n, 64.

⁸ Obiekt wpisany do Rejestru Zabytków: zespół klasztorny reformatów, ul. Reformacka 4, 2 poł. XVII, nr rej.: A-87 z 25.02.1931.- kościół p.w. św. Kazimierza, 1666-1668, XIX, – klasztor, XVII, XIX, – droga krzyżowa, pocz. XIX.

⁹ Był to typ zabudowy sakralnej często spotykany na terenach Wielkopolski i Mazowsza. Ibidem, s. 74.

¹⁰ Układ wnętrza, na co należy zwrócić uwagę, był charakterystyczny dla reformackich kościołów, ołtarz przedzieliał prezbiterium na dwie części. W roku 1901 nastąpiła zmiana ołtarza, przesunięto go do czołowej ściany prezbiterium. Ibidem, s. 80.

¹¹ Pasiecznik, *Kościół i...*, op. cit., s. 27.

¹² W murze znajdują się 23 epitafia.

¹³ *Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant z Plantami i Wawelem*, 1997, red. Janusz Bogdanowski, Warszawa, s. 334-336.

¹⁴ *Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant z Plantami i Wawelem*, op. cit., s. 334-336.

¹⁵ Pasiecznik, *Kościół i...*, op. cit., s. 126.

¹⁶ Rycina znajduje się [w:] *Katalog dawnych map wielkoskalowych Krakowa XVI-XIX wieku*, 1981, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 93, Warszawa-Kraków.

¹⁷ *Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant z Plantami i Wawelem*, op. cit., s. 334-336.

¹⁸ Pasiecznik, *Kościół i...*, op. cit., s. 140.

¹⁹ *Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant z Plantami i Wawelem*, op. cit., s. 330, Warszawa.

²⁰ Inwentaryzacja wykonana w lipcu 2011 roku wskazuje na liczną grupę jodeł jednobarwnych *Abies concolor* o średnicy od 40-55 cm, brzoź brodawkowatych *Betula pendula* o średnicy 80cm, świerków kłujących *Picea pungens* o średnicy 40 cm.

²¹ Od 1950 tych znajdowała się tu sadzawka.

²² Szczegółowo zachowawcza, skromna barokowa franciszkańska architektura została opisana [w:] Anna Mitkowska, Katarzyna Hodor, 2006, *Barokowa architektura franciszkańska w krajobrazach Polski* [w:] „Architektura sakralna w kształtowaniu tożsamości miejsca”, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, s. 313, Lublin.

²³ Jedno z najstarszych oryginalnych średniowiecznych świadectw kartograficznych ogrodów klasztornych.

²⁴ Przykładem może być tu założenie w Pilicy – Biskupicach, zostało ono szczegółowo opisane [w:] Anna Mitkowska, (Katarzyna Hodor), 2008, *Sanktuarium Matki Bożej Śnieżnej Opiekunki Rodzin w Pilicy-Biskupicach*, Kraków-Pilica monografia.

²⁵ Na planach Rzeszowa z 1762 roku ogrody reformatów posiadają charakterystyczny układ kwaterowy. Główna oś kompozycyjna poprowadzona od zabudowań klasztornych z znajdującym się na niej domkiem ogrodnika. Podkreślona została nasadzeniami alejowymi z grabów Por. ryc.161. [za:] Longin Majdecki, 2007, *Historia ogrodów*, tom 1, zmiany i uzupełniania Anna Majdecka, Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 226, Warszawa.

²⁶ Dorota Uruska-Suszek, Agata Zachariasz, 1990, *Park miejski im. Ludwika Waryńskiego w Rzeszowie (dawny ogród klasztorny oo. Reformatów)*, *Studium Historyczno-kompozycyjne założenia, Koncepcja rewaloryzacji parku*, Kraków [maszynopis].

²⁷ Barbara Krupa, 2010, *Ogród miejski w Rzeszowie- wczoraj, dziś, jutro* [w:] *Zeszyty Naukowe nr 12 2010* [w:] http://www.univ.rzeszow.pl/wbr/zeszyty/pl/issues/12/issue12_art008.pdf

Literatura

1. Pasiecznik J., 1978, *Kościół i klasztor reformatów w Krakowie*, Biblioteka Krakowska nr 119, Wydawnictwo Literackie Kraków.

2. *Parki i ogrody Krakowa w obrębie Plant z Plantami i Wawelem*, 1997, red. Janusz Bogdanowski, Warszawa, s. 330-336.

3. *Katalog dawnych map wielkoskalowych Krakowa XVI-XIX wieku*, 1981, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 93, Warszawa-Kraków.

4. Mitkowska A, Hodor K., 2008, *Sanktuarium Matki Bożej Śnieżnej Opiekunki Rodzin w Pilicy-Biskupicach*, Kraków-Pilica monografia.

5. Mitkowska, A, Hodor K., 2006, *Barokowa architektura franciszkańska w krajobrazach Polski* [w:] „Architektura sakralna w kształtowaniu tożsamości miejsca”, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin.

6. Majdecki L., 2007, *Historia ogrodów*, tom 1, zmiany i uzupełniania Anna Majdecka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa,

7. Uruska-Suszek D., Zachariasz A., 1990, *Park miejski im. Ludwika Waryńskiego w Rzeszowie (dawny ogród klasztorny oo. Reformatów)*, *Studium Historyczno-kompozycyjne założenia, Koncepcja rewaloryzacji parku*, Kraków [maszynopis].

8. Krupa B., 2010, *Ogród miejski w Rzeszowie- wczoraj, dziś, jutro* [w:] *Zeszyty Naukowe nr 12 2010*, http://www.univ.rzeszow.pl/wbr/zeszyty/pl/issues/12/issue12_art008.pdf